

De transnationale en transhistorische dialoog tussen en met achttiende-eeuwse dichtende patriotten

Bellamy, Kleijn & Ockerse, Gleim en Lavater

Kornee van der Haven

Universiteit Gent

Abstract (English)

Patriotic lyrical poetry in the 18th-century Netherlands flourished under the influence of the work of German examples such as Klopstock, Gleim and Lavater. This contribution discusses that exchange as a 'dialogue' between authors from the Dutch and German language areas. The concept is borrowed from the reception theory of Jauß and Gadamer, who consider reception as an ongoing transhistorical dialogue with these texts in confrontation with our own 'horizon of expectations'. The article will focus on the reception of Prussian and Swiss patriot poetry by Jacobus Bellamy and minor poets Kleijn & Ockerse. The intertextual analysis of this transnational literary exchange shows that the patriotic poets also entered into dialogue with a broader political and military discourse that reveals striking faultlines in the texts. The tension between political freedom and military subjection shows this most clearly. This field of tension also potentially connects the 18th-century theme of 'patriotic self-sacrifice' with the contemporary horizon of expectations that is determined more and more by a creeping militarisation of Dutch society.

Keywords: patriotic poetry; dialogue; transnational reception; militarism; faultlines

Abstract (Nederlands)

Patriottische lyriek in het achttiende-eeuwse literaire systeem van de Nederlanden kende een opbloei onder invloed van het werk van Duitstalige voorbeelden als Klopstock, Gleim en Lavater. Jacobus Bellamy liet zich direct door de modellen van Pruisische en Zwitserse collega's inspireren, wat ook gold voor het met hem bevriende dichtersechtpaar

Kleijn & Ockerse. Zij beschouwden de Duitse collega's als gesprekspartners die zij in hun lyriek soms ook letterlijk aanspraken. In deze bijdrage zal ik die uitwisseling bespreken als een 'dialoog' tussen auteurs uit het Nederlandse en Duitse taalgebied. Ik ontleen het begrip aan het werk van Jauß en Gadamer en hun notie van receptie als een transhistorische dialoog met literaire teksten die doorloopt tot in het heden. Uit de analyse blijkt dat de patriottische dichters ook in dialoog traden met een breder politiek en militair discours dat opvallende breuklijnen in de teksten blootlegt. Het spanningsveld tussen politieke vrijheid en militaire onderwerping laat dit het meest duidelijk zien. Dat spanningsveld verbindt de historische thematiek van 'nationale zelfopoffering' ook potentieel met de hedendaagse verwachtingshorizon, die anno 2024 mede wordt bepaald door een sluipende militarisering van de Nederlandse samenleving.

Trefwoorden: patriottische lyriek; dialoog; transnationale receptie; militarisme; breuklijnen

Een belangrijk begrip in de literaire receptie-esthetica is de dialoog tussen de lezer en de tekst. We vinden de term terug in het oeuvre van pioniers als Hans-Robert Jauß en Wolfgang Iser, maar in het hedendaagse receptieonderzoek komen we het begrip als analytisch concept maar weinig tegen.¹ Met deze paper zou ik de bruikbaarheid van het concept willen onderzoeken. Dit zal ik doen door de idee van een dialoog tussen tekst en lezer toe te passen op de transnationale dynamiek van literatuur. Daarnaast wil ik kort ingaan op de transhistorische dialoog tussen de hedendaagse lezer en oudere teksten. Mijn casus is de patriottische poëzie uit de tweede helft van de achttiende eeuw die ontstond in de Utrechtse vriendenkring van Jacobus Bellamy. De Duitstalige dichters uit datzelfde tijdvak worden onderzocht als de literaire gesprekspartners van deze dichtende vrienden. Ik zal me daarbij richten op vijf dichters in het bijzonder: Jacobus Bellamy, het echtpaar Antonia Ockerse en Joannes Kleijn, Ludwig Gleim en Johann Caspar Lavater.

In zijn beroemde inaugurele rede uit 1967 presenteerde Hans-Robert Jauß de op receptieonderzoek gebaseerde literatuurgeschiedenis als een 'provocatie van de literatuurwetenschap'. De dialoog tussen lezer en tekst vormde een belangrijk principe voor Jauß. Geïnspireerd door zijn werk lieten neerlandici als Joost Kloek het concept ook landen in de historische Nederlandse letterkunde. In een handboek voor literaire termen verbindt

hij het concept van de dialoog expliciet met de Jaußiaanse definitie van receptie:

Een literair werk [...] laat per definitie ruimte voor verschillende interpretaties; het is een betekenispotentieel waaruit de lezer een keuze doet wanneer hij/zij voor een specifieke betekenis kiest. Het maken van deze keuze kan worden gezien als een dialoog met de tekst: het gaat om een wisselwerking van beide partijen. Het proces nu waarin de lezer het potentieel van de tekst concretiseert tot een specifieke betekenis-toekenning, noemt Jauß de *receptie*. (Kloek, 1991, p. 145).

Receptie is voor Jauß een tot in het heden doorlopend gesprek met teksten. Elke lezer kent opnieuw betekenis toe aan een werk, maar die persoon doet dat niet geïsoleerd in de eigen tijd. De lezer voegt zich in een historische reeks van lezers en ook de hedendaagse dialoog met een oudere tekst is daarmee deels historisch bepaald. De historiciteit van de tekst is immers geen statisch gegeven uit het verleden, maar een veranderlijk proces waarin elke lezer opnieuw in dialoog treedt met de tekst. Ook de literatuurhistoricus moet volgens Jauß daarom zelf weer lezer worden. 'Dieses dialogische Verhältnis', zo Jauß, dwingt de literatuurhistoricus er als het ware toe om de eigen leeservaring in het onderzoeksproces te betrekken:

Denn der Literaturhistoriker muß selbst immer erst wieder zum Leser werden, bevor er ein Werk verstehen und einordnen, anders gesagt: sein eigenes Urteil im Bewußtsein seines gegenwärtigen Standorts in der historischen Reihe der Leser begründen kann. (Jauß, 1969, p. 29).

De onvermijdelijke confrontatie tussen de historische en hedendaagse dialoog met het literaire werk bij Jauß kunnen we zeker verbinden met het werk van Gadamer. Hier heeft de dialoog vaak betrekking op vragen die we vanuit het heden aan de tekst stellen, vragen die onze eigen tijd verbinden met de tijd van het literaire werk. Dit vraag- en antwoordspel is echter ingewikkelder dan het lijkt, zo stelt bijvoorbeeld Jürgen Pieters aan de hand van het werk van Gadamer. De tekst stelt immers ook steeds opnieuw vragen aan ons als lezer – ze blijft ons als het ware steeds opnieuw 'aanspreken' (Pieters, 2013, p. 37). Gadamer benadert het lezen dan ook als een dialoog tussen tijdsgewrichten. We worden bij het lezen sterk beïnvloed door onze eigen historische bepaaldheid en moeten moeite doen om toegang te krijgen tot de 'verwachtingshorizon' van de historische tekst. Dat proces van toenadering stelt ons in staat om 'onze tijd te bevragen door hem te

confronteren met fenomenen die afkomstig zijn uit een tijd waarin er anders werd gedacht en geredeneerd' (Pieters, 2013, p. 38).

'Receptie' beperkt zich bij al deze denkers niet enkel tot de expliciete dialoog tussen een bepaalde lezer en een tekst, bijvoorbeeld wanneer een auteur in zijn werk expliciet verwijst naar zijn inspiratiebron (de John Donne-receptie in het werk van Constantijn Huygens bijvoorbeeld). Het concept van de 'verwachtingshorizon' staat een veel ruimer begrip van de dialoog toe. De verwachtingshorizon van een lezer wordt namelijk bepaald door een zeer uitgebreid netwerk van teksten die de lezer zeker niet allemaal gelezen hoeft te hebben om erdoor beïnvloed te worden. Elke nieuwe literaire tekst wordt door zo'n bestaand netwerk van teksten beïnvloed en vormt zelf op zijn beurt weer een nieuw 'mozaïek van stukjes cultuur', zoals Pieters het verwoordt met verwijzing naar Greenblatt en Kristeva.² Hier functioneert de literaire tekst als een soort kruispunt van teksten, een 'plaats' waar verschillende stemmen elkaar ontmoeten. Die benadering van de literaire tekst *als* dialoog zouden we als 'intertekstueel' kunnen kenschetsen.

In de Nederlandse receptie van Jauß' opvattingen over receptiegeschiedenis heeft deze bredere interpretaties van een 'dialoog' tussen lezers en teksten nauwelijks ingang gevonden. Kloek spreekt in dat opzicht van een 'Fehlrezeption' van het werk van Jauß (Kloek, 1993, p. 249). Hij zegt dat met enige ironie vanuit het bewustzijn dat hij hier zelf aan heeft bijgedragen door de meer presentistische en actualiserende tendens in het werk van Jauß te laten voor wat die is (zie ook Van der Haven, 2023). In deze bijdrage zou ik de toepassing van de receptie-esthetica in de traditie van Jauß opnieuw wat willen verbreden. Ik zal vanuit een transnationale blik op de uitwisseling tussen Nederlandse en Duitse dichters in de tweede helft van de achttiende eeuw allereerst stilstaan bij die historische receptie in de traditionele zin van het woord.³ Het gaat dan om de dialoog tussen Nederlandse dichters en hun Duitse voorbeelden, zoals die tot uitdrukking komt in hun werk. Daarna richt ik mijn blik op de literaire tekst als een 'mozaïek' van stemmen, met aandacht voor de bredere dialoog met niet-literaire teksten en ideeën in de patriottische gedichten van Bellamy, Kleijn & Ockerse. Ten slotte zal ik ingaan op de mogelijkheid van een hedendaagse dialoog met dit soort patriottische poëzie. De vraag is namelijk of het niet gemakkelijker is, zoals o.a. Buijnsters stelt, om op basis van ons hedendaagse wantrouwen jegens nationalisme over dit soort poëzie helemaal niet te praten (Buijnsters, 1994, p. 4). Is er überhaupt nog een dialoog mogelijk en zo ja, wat heeft die poëzie ons dan in het perspectief van onze hedendaagse verwachtingshorizon nog te zeggen?

Bellamy, Kleijn & Ockerse als lezers van Gleim en Lavater

In de tweede helft van de achttiende eeuw is de Duitse literatuur niet weg te denken uit het Nederlandse literatuurlandschap (Jürgens & Leemans, 2008). Er heerste een zekere ‘germanofilie’ en Nederlandse dichters zochten de dialoog met Duitstalige collega’s. Een van de meest toonaangevende bundels met patriottische gedichten, Bellamy’s *Vaderlandsche Gezangen* (1782/1783), kan niet los gezien worden van het werk van Duitstalige voorgangers. Dat geldt met name voor de patriottische oden van Klopstock en Gleims *Preussische Kriegslieder* (1758) (Spoelstra, 1931, pp. 108-109), waar ik Lavaters *Schweizerlieder* (1767) aan zou willen toevoegen.⁴ De Utrechtse vriendenkring rond Bellamy huldigde deze idolen en volgde ze na. Ze verenigden zich rond het letterkundige genootschap *Dulces ante omnia Musae* (Nijland, 1917, II, pp. LXXVII-III). Klopstock genoot binnen die kring de meeste populariteit, ook wat zijn patriottische verzen betreft. Een ware hit werd diens ‘Vaterlandslied’, dat de aanleiding was voor verschillende vertalingen en bewerkingen in het Nederlands. Zo schreef Bellamy op basis daarvan zijn bekende gedicht ‘Het vaderlandsche meisje’ (Bellamy, 1782/83, pp. 23-26) en ook Swildens bewerkte het in zijn *Bardietjes* (1779) (Swildens, 1779, pp. 54-54).⁵

Bellamy’s patriottische poëzie zoekt duidelijk aansluiting bij de literaire vaderlandsmode in de Duitstalige gebieden. Die invloed gaat verder dan enkel Klopstock. Enkele van zijn vaderlandslievende gedichten zijn direct geïnspireerd door het werk van Johann Peter Uz, Christian Felix Weiße en Lavster.⁶ In het slotlied ‘Aan mijn Vaderland’ van de *Vaderlandsche Gezangen* (editie van 1785) bezingt het lyrisch ik het (voorlopig) einde van het vaderlandse dichten met bijna exact dezelfde openingsregels als in Lavaters slotlied van de derde editie van diens *Schweizerlieder* (1768).⁷ Ook wat Bellamy’s poëtische opvattingen betreft, zijn er echter onmiskenbaar overeenkomsten met zijn Duitstalige voorbeelden. Eenvoud op het vlak van metaforiek, verslengte en taal moeten in zijn ogen de kenmerken zijn van een vaderlands gezang, zodat ze door een zo breed mogelijk publiek gelezen en eventueel gezongen konden worden (Bellamy, 1785, fol. *3r-*7v). Die opvattingen lijken rechtstreeks voort te komen uit de invloedrijke oorlogsyriek van Gleim uit de Zevenjarige Oorlog, wiens werk hij naar eigen zeggen tussen 1781 en 1785 heeft leren kennen.⁸ Ook Gleim hanteerde in zijn *Kriegslieder* een eenvoudige taal, die in zijn geval moest aansluiten bij de achtergrond van de fictieve auteur van de liederen: een ‘Pruisische grenadier’. De verzen bestaan uit zogeheten Chavy-Chase strofen, ontleend aan de Engelse volksballaden en eerder al gebruikt door Klopstock en Gottschedt (Lacher, 2017, pp. 36-37). Titels als ‘Krijgs-lied’ en ‘Slag-zang’ bij Bellamy lijken

ontleend te zijn aan de bij Gleim populaire titel 'Schlachtgesang'. Het lyrisch subject bij Gleim en Bellamy verwijst regelmatig naar een patriottisch en militair wij: een groep vaderlanders die bereid is om de natie met de wapens te verdedigen. Het collectief spreekt ook regelmatig zichzelf aan in de derde persoon meervoud, in de aanmaning tot moed en strijd bijvoorbeeld. Die collectieve zelfaanspreking komen we regelmatig tegen, zowel bij Bellamy, als bij Gleim en Lavater.

Wat Bellamy als patriot niet van Gleim wenste af te kijken is diens koningsgezindheid. Gleim bouwde zijn *Kriegslieder* op rond Frederik de Grote als centrale held. Al in de vierde strofe van zijn eerste lied ('Bey Eröffnung des Feldzuges 1756') blijkt het 'lyrisch ik', de fictieve Pruisische grenadier, vooral geïnspireerd te zijn door 'Friederichs Muth'.⁹ Bellamy's vriend Joannes Kleijn, die zich na de dood van Bellamy zou ontpoppen tot sympathisant van de stadhouder, had met die koningsgezinde heldenvering minder veel moeite (Van Wissing, 2006). Zijn *Krijgs-liederen* (1785-1786) lijken alleen al vanwege de titel nog directer geënt te zijn op het voorbeeld van Gleim. Het lyrisch subject in de strijdzangen van Kleijn en zijn echtgenote Antonia Ockerse is geïnspireerd door een held die de soldaten als een 'Seraph' moed insprekt en aanvuurt in de strijd.¹⁰ In een 'Cantate' wordt het duidelijk dat die mythische leider van de strijd zeker ook orangistisch kan worden geduid, vanwege een verwijzing naar 'Prins WILLEM onzen vorst' (Kleijn & Ockerse, 1785-1786, II, p. 20).¹¹

Wat opvalt aan de verzen van Kleijn & Ockerse is hun expliciet bellicistische toon die misschien nog sterker overeenkomsten vertoont met de poëzie van Gleim dan bij Bellamy al het geval is. De bange vrede moet in het tweede 'Lied' bijvoorbeeld wijken voor de meer heroïsche oorlog. Als personificatie 'bevekt' ze met haar tranen de (strijdende) arm van de held. Zij '[V]erbregt heur zagt, maar bang gelaat, / In de armen van den Held!' (Kleijn & Ockerse, 1785-1786, I, p. 5). Haar 'tranen' moeten gezien worden – 'O Helden! ziet heur traan!' – en vormen als het ware een smet op de arm waarin zij bescherming zoekt, een arm die echter juist zal moeten vechten. Het vijandelijk bloed 'zuivert' vervolgens de arm van de patriotistische strijder.¹² De vrede bevlekt de arm met treurnis over de ellende van de oorlog, maar het bloed van de vijand 'zuivert' die treurnis. De oorlog wordt op deze manier een doel op zichzelf: zij zuivert en rechtvaardigt haar eigen 'smetten'. Die bellicistische rechtvaardiging van een oorlog om de oorlog vinden we ook terug in de *Kriegslieder* van Gleim, waarin de expliciete moorddreiging en geweldsfantasieën regelmatig een heroïsche glans krijgen, zoals in het 'Slachtgesang vor der Schlacht bey Prag, den 6ten May 1757'.¹³

De transnationale dialoog als literair thema

De dialoog met anderstalige voorbeelden is ook een literair thema in het werk van de Utrechtse dichters, bij Bellamy in het bijzonder. Dit geldt bijvoorbeeld voor het gedicht 'Aan Lavater' uit de bundel *Gezangen* (1785). Hierin spreekt het lyrisch ik de wens uit om direct in contact te treden met de Zwitserse dichter en theoloog. De ruimtelijke afstand tussen de Nederlanden en Zwitserland mag geen barrière zijn voor een geestelijke ontmoeting met 'een teder vriend', zoals het lyrisch ik Lavater al in de derde versregel aanduidt. Die intieme aanspreking van Lavater als vriend lijkt te stoelen op de idee van de poëzie als een taal van het hart die via de uitdrukking van 'sympathetische' gevoelens een emotionele band kan realiseren met haar lezers (Oosterholt, 1985, p. 25-26; Van der Haven, 2014, pp. 23-24). Zelfs zonder de fysieke aanwezigheid van de ander te ervaren kan er via dichtkunst een emotioneel contact ontstaan, zoals al blijkt uit de opening van het gedicht: 'Ofschoon mijn oog u nimmer heeft gezien, / Mijn jeugdig hart bemint, eerbiedigt u!' (Bellamy, 1785, p. 74)

De aanspreking van Lavater in dichtvorm is niet alleen een vorm van literaire idolatrie. Bellamy vereerde de Zwitserse collega ook als bekend theoloog en de ontdekker van de fysiognomie: de wetenschap van het lezen van iemands karakter aan de hand van gezichtstrekken en gelaatsprofiel.¹⁴ Het lyrisch ik kan Lavater weliswaar niet in levenden lijve aanschouwen, maar toch kan hij hem 'zien'. Het gaat dan om het 'zien' via zijn poëzie, maar wellicht ook via silhouetten die van Lavater circuleerden. Aan de hand van het werk van Lavater heeft Bellamy dergelijke silhouetten leren lezen. Op die manier is hij in staat om de ziel van anderen te leren doorgronden en zo ook zijn eigen gevoel te verdiepen: 'Gij, ed'le man, gij hebt mijn ziel geleerd, / Thans ken ik meer van 't geen mijn hart gevoelt, / En elke dag vergroot die kundigheid! –'. (Bellamy, 1785, p. 75) Het feit dat het fysieke contact in het geval van Lavater afwezig blijft, is dus geen echte barrière voor een dialoog: 'zijn ziel / Gevoelt haar kragt, als ze aan uw grootheid denkt!', roept het lyrisch ik als in extase uit (Bellamy, 1785, p. 76). Daarna volgt nog een laatste strofe waarin een ontmoeting in het hiernamaals geschetst wordt. Hier thematiseert het gedicht de wederkerigheid: het lyrisch ik wordt nu ook gezien door Lavater, die in Bellamy's gelaat meteen een grote dankbaarheid herkent.

Op de achtergrond van deze literaire dialoog in dichtvorm speelt wellicht ook het ideaal van een woordeloze 'natuurtaal' een rol. Lavater heeft het in dat opzicht over een 'Natursprache' of hemelse taal, zoals hij in *Aussichten in die Ewigkeit* (1773) verduidelijkt (Stookman, 1994, pp. 51-53). Het verlangen

naar een dergelijke alles overstijgende en alle grenzen doorbrekende ‘spraak’ is ook in het gedicht van Bellamy aanwezig. De dialoog van het lyrisch subject met Lavater overwint barrières waarvan hij eerder dacht dat die niet te doorbreken waren. In de volgende twee wat mysterieuze versregels gaat het om ‘ruimtens’ die plots gezien – of eigenlijk ‘doorzien’ worden: ‘Dan zag mijn oog, door ruimtens, mij welëer / Geheel en al nog duister, onbekend. –’ (Bellamy, 1785, p. 74). Het gedicht van Bellamy raakt zo ook aan het achttiende-eeuwse ideaal van een universele taal die de beperkingen van het zintuigelijke contact tussen mensen overbrugt. Het zal duidelijk zijn dat deze op basis van zielsverbondenheid geïdealiseerde ‘transnationale dialoog’ veel verder reikt dan het overwinnen van alleen een taalbarrière.

Patriottische leerredes en traktaten

De dialoog op het tweede niveau, zoals in de inleiding al kort uiteen werd gezet, is de dialoog tussen de literaire tekst en teksten die direct of indirect de bredere verwachtingshorizon van lezers en auteurs beïnvloed hebben. Voor het corpus in dit artikel gaat het dan vooral om de dialoog tussen de gedichten en andere teksten die ingaan op de aard van het achttiende-eeuwse patriottisme. Die teksten waren zeker niet alleen van Duitse oorsprong. Met name Jacobus Bellamy was iemand die niet enkel gedichten schreef, maar ook journalistieke bijdragen en traktaten vervaardigde waarin hij zijn politieke idealen vrij uitgebreid uiteenzette. Wat zijn opvattingen over burgerbewapening betreft, gaat het met name om zijn *Leerrede voor het volk van Nederland* (1784). Zoals we al aan de titel kunnen zien is deze tekst schatplichtig aan Van der Capellens *Aan het volk van Nederland* (1781). Wat de militaire aspecten van die laatste redevoering betreft, kunnen we voor die tekst spreken van een dialoog met een oudere Schotse tekst over burgerbewapening: Andrew Fletchers pamflet uit 1698 (*A discourse concerning militia's and standing armies*) dat Van der Capellen rond 1774 zelf had vertaald.¹⁵ De oproep tot zelfbewapening is een van de centrale thema's in het pamflet van Van der Capellen, en de belangrijkste basis van burgerlijke vrijheid: ‘O, landgenoten! nog eens, wapent U allen tezamen, en draagt zorg voor de zaken van het hele land, dat is voor Uw *eigen* zaken.’ (Van der Capellen, 1981, p. 83).

Bellamy vult dit discours van zelfbewapening in zijn eigen traktaat aan met verwijzingen naar de bereidheid tot zelfopoffering van de vaderlands-lievende burger. Die opofferingsgezindheid komt minder sterk terug in het pamflet van Van der Capellen of bij Fletcher. Bellamy, die in Utrecht theologie

studeerde, vatte zijn leerrede op als een preek en baseerde die op het vierde hoofdstuk van het Bijbelboek *Nehemia*. De verdediging van Jeruzalem door gewapende Joden nam hij als voorbeeld voor zelfopoffering voor de burgerlijke vrijheid in de achttiende-eeuwse Nederlandse context. Op de steeds herhaalde imperatief 'Wapent U!' volgt halverwege het pamflet een vertelling waarin de opofferingsgezindheid van de Joden geschilderd wordt:

Vrees niet langer, mijn dierbaare! o gezellinne mijner jeugd! zeide een gevoelvoller Jood. Vrees niet langer! zoo ik omkome zult gij niet weenen over mijne lafhartigheit! met mijn zwaard in de hand zal ik sterven voor u! – en voor Jerusalem! laat onze vijanden komen! – bij elke schrede, die zij ons naderen, naderen zij een' eeuwigen dood! (Bellamy, 1784, p. 9).

Dit discours van zelfopoffering wordt door Bellamy veel sterker aangezet dan in het Bijbelboek waarop hij zich baseerde. Het lijkt eerder ontleend te zijn aan klassieke voorbeelden, zoals in de twee motto's waarmee de *Leerrede* opent. Het eerste refereert aan de bereidheid van de Spartanen om als vrije burgers te sterven voor hun republiek: 'De burgers [...] maakten eene nationale krijgsmagt uit, die altijd gereed was om te vegten en te sterven'.¹⁶

Een aantal decennia voor de opkomst van een sentimenteel geladen vaderlands opofferingsdiscours in de patriottisch-republikeinse context van de Noordelijke Nederlanden, en eveneens aansluitend bij met name klassieke en Bijbelse voorbeelden, zien we een vergelijkbaar discours opduiken in de Pruisische en Zwitserse context waarin de dichters Gleim en Lavater opereerden. De Zwitserse arts Johann Georg Zimmermann schreef in 1758 zijn traktaat *Von dem Nationalstolze*, dat hij in 1760 bewerkte, waarna in 1761 ook het nog bekendere traktaat van de Pruisische moraalfilosoof Thomas Abbt verscheen: *Vom Tode fürs Vaterland*. Uiteraard ontbreekt in deze werken de revolutionaire context die de Nederlandse Republiek in de jaren '70 en '80 wel in zijn greep zou houden. Toch speelt het republikeinse patriottisme wel een cruciale rol in deze Duitstalige traktaten, vooral wat Zimmermann betreft. Aanvankelijk was zijn these dat werkelijk patriottisme alleen in republieken mogelijk was. Deze these past hij aan in zijn herziening van 1760, waarin hij ook ingaat op het inspirerende voorbeeld van Frederik II als monarch en patriot, vooral ook wat zijn opvattingen betreft over de burger-soldaat (Burgdorf, 1998, pp. 3-4).

Terwijl in Abbt's traktaat de opofferingsgezindheid van de burger voor het 'heilige vaderland' een doel op zichzelf wordt (Herrmann, 1996, pp. 76-77), staat die opoffering bij Zimmermann nog wat meer in het teken van het republikeinse vrijheidsdiscours. Dit blijkt uit de verschillende referenties

naar ‘ware vaderlandsliefde’ bij naties waarin burgers uit liefde voor de vrijheid bereid zouden zijn om hun leven op te offeren voor het vaderland. Ook hier zijn de Grieken, zoals bij Bellamy, een belangrijk referentiepunt: ‘die Griechen [...] umfiengen, wenn sie seine Stimme hörten, den ruhmvollen Tod’ (Zimmermann, 1760, 215). Abbt nam het werk van Zimmermann als voorbeeld voor zijn eigen traktaat, maar toch krijgt de dood voor het vaderland bij hem veel meer nadruk, wat natuurlijk al blijkt uit de titel van het werk (Burgdorff, 1998, p. 8).

Sommige Duitse historici zien een directe relatie tussen het strijdbare patriottisme van de achttiende eeuw en het agressieve nationalisme vanaf de negentiende eeuw in deze op het oog zo ‘verlichte’ traktaten (Herrmann, Blitz & Moßmann, 1996). Het is inderdaad zo dat Abbt's traktaat opvallend radicaal is in de propaganda van de zelfopoffering voor het vaderland. Die zelfopoffering is absoluut en onderwerpt het individu aan de gemeenschap – ‘das Ganze’ – vertegenwoordigd door abstracte begrippen als ‘vrijheid’ en ‘vaderland’: ‘Nun werden wir als Mittel zur Vollkommenheit des Ganzen herrlicher, als wir vorher, als Endzwecke betrachtet, waren, wir lernen für andere sterben, anstatt andere für uns leben zu lehren.’ (Abbt, 1761, p. 44). Het vrijheidsbegrip vormt bij Abbt een tegenstelling in zichzelf: het sterven voor de vrijheid is een plicht tot onderwerping en zelfvernietiging, die zich uiteraard slecht laat rijmen met de idee van vrijheid (Herrmann, 1996, pp. 76-77). Het vrijheidsbegrip krijgt bij Abbt ook geen concrete invulling, of enkel *ad negativo*: ze is een omkering van alles wat de tegenstander vertegenwoordigt (wie die tegenstander ook is). Ook de vrijheid om te strijden zelf is in de Pruisische context een *idée fixe*: in het Pruisen van Frederik II was er een plicht tot strijden, die gerealiseerd werd via het Kanton-systeem (Burgdorff, 1998, p. 6). Met name in het plattelandsgebieden van het koninkrijk werden soldaten onder dwang geronseld en ingelijfd in het Pruisische leger (Winter, 2005).

Het patriottische gedicht als meerstemmig mozaïek

Kenden de Nederlandse dichtende patriotten deze Zwitserse en Pruisische patriottische teksten? Onmogelijk is dat niet, maar zeer waarschijnlijk is het ook niet. Er zijn geen Nederlandse vertalingen van de besproken traktaten van Abbt en Zimmermann en referenties naar hun teksten komen we in de Nederlandse literatuur vrijwel niet tegen.¹⁷ Wellicht dat sommige auteurs die zeer goed ingevoerd waren in de Duitse literatuur, zoals Kleijn, de teksten wel een keer onder ogen hebben gehad. Het zou in het geval van Kleijn een

verklaring kunnen zijn voor de nog sterkere nadruk in zijn gedichten op het aspect zelfopoffering, maar zeker is dat allerm minst. Mogen we daarom niet spreken van een dialoog? Als we de literaire tekst in navolging van o.a. Greenblatt beschouwen als een kruispunt van stemmen, ook al ontbreken er expliciete intertekstuele referenties naar die stemmen, dan is dat zeker mogelijk. Vanuit die optiek keren we in deze paragraaf nog even terug bij Lavater en Bellamy met bijzondere aandacht voor het zojuist benoemde spanningsveld in de traktaten van Abbt en Zimmermann tussen 'plicht' en 'vrijheid'.

Als gezegd waren Lavaters *Schweizerlieder* (1767) geënt op de oorlogslieden van Gleim, maar ook Zimmermann speelde bij de totstandkoming een belangrijke rol. Hij voorzag Lavater regelmatig van commentaar op de kwaliteit van de liederen. Het gedicht 'Lied für junge Schweizer die sich in den Waffen üben' is zelfs opgedragen aan de zoon van Zimmermann. Het verscheen op het moment dat de Zwitserse burgerbewapening weer op de politieke agenda van het eedgenootschap kwam, onder andere binnen de 'Helvetische Gesellschaft' uit Schinznach, waarvoor Lavater zijn liederen schreef (Im Hof, 1983, pp. 114-117). Opvallend zijn de vele referenties in het lied naar 'vrijheid', een concept dat verbonden wordt met de bereidheid tot burgerlijke zelfbewapening en de verdediging van de vrijheid met de wapens in de hand. Dit onderwerp heeft Lavater zeker niet van Gleim, maar eerder van Zimmermann afgekeken. Heroïek bestaat hier immers niet (zoals bij Gleim) uit volgzzaamheid ten opzichte van een aanvoerder (Frederik II), maar ze wordt voornamelijk bepaald door de vrijheidsliefde die in de harten van de jonge strijders als 'Freyheitschützer, Freyheitretter' leeft en die ze aanzet om te vechten tegen 'Tyranen' (Lavater, 2008, pp. 459-460).

In de derde editie van de *Schweizerlieder* paste Lavater veel liederen aan. In de inleiding bij die editie geeft hij aan dat hij Gleim weliswaar volgt, maar dat hij niet in 'Sklaverey' wil vervallen en daarom een eigen invulling geeft aan het genre van het 'Kriegslied' (Lavater, 2008, p. 644). In de nieuwe versie van het 'Lied für junge Schweizer die sich in den Waffen üben', nu opgedragen aan een burgerlijk wapengenootschap uit Zürich, komt dit wellicht ook naar voren. Lavater beweert in de inleiding bij deze nieuwe editie dat de liederen meer op burgerlijke deugden als 'Freyheit und Bruderliebe' gericht zijn dan op de militaire deugden die bij Gleim centraal staan (Lavater, 2008, p. 645). De hedendaagse editeur van de nieuwe Lavater-editie gelooft de dichter op zijn woord (Lavater, 2008, p. 331), maar als we de liederen in detail bekijken dan blijkt er ruimte te zijn voor gereede twijfel. Het klopt weliswaar dat de burgersoldaten in het lied vechten uit een innerlijke drang, 'Aus unbezahlten Trieb' (Lavater, 2008, p. 679), in tegenstelling tot huurlingen. Ook is het

duidelijk dat het vechten uit vrijheidsliefde zou moeten gebeuren. Tegelijk leidt die vrijheidsliefde echter tot identificatie met het militaire apparaat. De burgerlijke vrijheidstrijders zingen hier 'Ein militarisch Lied' als leden van een *militair* genootschap. Zij moeten dit militarisme ook verinnerlijken: het lyrisch wij wijst de 'Brüder' op de noodzaak van het 'scheppen' van soldatenbloed ('Das Brüder! Schafft Soldatenblut', Lavater, 2008, p. 679). Discipline en gehoorzaamheid horen daarbij. Die militaire deugden worden weliswaar niet expliciet benoemd, maar ze klinken wel door in de tweede strofe waarin het lyrisch wij een oude 'Schweizerheld' beschrijft als man met een voorhoofd van staal en een voet als een vaste rots, iemand die in een veld voor vol pantsers staat, daar 'wo die Freyheit ihm befahl' (daar waar de vrijheid hem beval) (Lavater, 2008, p. 677).

De 'bevelende vrijheid' van Lavater is een oxymoron. Vergelijkbare antithesen komen we tegen in een zeer vergelijkbaar lied van Jacobus Bellamy, zijn bekende *Marsch voor de Burger-Compagnie: De Zwarte Knegten, te Utrecht* (1784).¹⁸ Ook hier staat de vrijheid van strijd en bewapening centraal, maar tegelijkertijd wordt die vrijheid gediend door militaire onderwerping aan het collectief (Vulto, 2012, pp. 60-64). Niet voor niets spreekt hier, zoals bij Lavater, een lyrisch wij dat elk lid aanspoort tot dienstbaarheid aan de gemeenschap van strijders. Waar Lavater spreekt van 'singen voll von Heldenlust/ Mit einem Mund, aus einer Brust' (Lavater, 2008, p. 677), daar gaat het bij Bellamy om het zingen van een marslied dat de lijven verenigt in een gelijktijdige ritmische beweging. Wat betekent 'vrijheid' nog in die context van militaire drill? Bij Bellamy is ze bijna verworden tot een godheid, die vereerd wordt. De marcherende burgers stappen 'naar heur heilighdom'. Ze lijken geen eigen wil meer te hebben en worden al marcherend geleid door de Vrijheid en de gemeenschap van strijdende burgers: 'De Vrijheid wenkt! – men roer' de trom,/ En stappe naar heur heilighdom/ Wij zijn heur steun en Veiligheid,/ Daar heldenmoed ons leidt!' (Vulto, 2021, p. 63).

Achter dit heilighdom van de vrijheid schuilt natuurlijk ook de dood voor het vaderland. Ze wordt weliswaar niet expliciet benoemd, maar is tussen de regels door steeds aanwezig.¹⁹ Datzelfde geldt voor de oefende burger-soldaten bij Lavater: zij lopen 'mit jauchzendem Gesang/ Ins panzervolle Feld', de dood tegemoet, maar die ultieme onderwerping aan vaderland en vrijheid als zodanig laat het lied onvermeld. Zouden we op basis van dit soort opvallende parallellen kunnen spreken van een directe invloed van Lavater en Gleim op de lyriek van Bellamy? Dat is zeker mogelijk. Liet hij zich in dit opzicht ook inspireren door de traktaten van Zimmermann en Abbt? Als gezegd is die directe invloed zeer onzeker. Toch kunnen we stellen dat hun teksten de subtekst van de gedichten van Bellamy vormen.

Zijn gezangen gaan met hun gedachtengoed in dialoog, niet via expliciete referenties, maar eerder – om nog eens met Pieters te spreken – als een grillig meerstemmig mozaïek van ‘stukjes cultuur’.

De dialoog vanuit het heden

Anno 2024 vindt de patriottische poëzie uit de achttiende eeuw nog maar weinig weerklank. De zeer leeswaardige recente biografie over Bellamy besteedt maar in zeer beperkte mate aandacht aan diens *Vaderlandsche Gezangen* (Schout, 2020, pp. 72-73). De suggestie van Buijnsters als ging het bij Bellamy's *Vaderlandsche Gezangen* vooral om ‘opgewonden operettegeschal’ lijkt dus effect te sorteren. Er is nauwelijks enig recent onderzoek naar de dichter, met enkele publicaties van Stefan Dudink, Renée Vulto en ondergetekende als enige uitzonderingen op die regel. Dat zij het voornamelijk hebben over Bellamy's *Vaderlandsche Gezangen* is opvallend. Appelleren juist zijn patriottische gedichten toch aan iets dat ons vandaag de dag nog steeds bezighoudt? Als we Dudink (2014) mogen geloven dan wel. Hij laat op overtuigende wijze zien dat de gedichten inzicht geven in constructies van mannelijkheid die tot op de dag van vandaag voortwerken. Niet voor niets verscheen zijn bijdrage in het huldealbum van Maaïke Meijer, die in haar werk zelf geregeld de lijn doortrekt vanaf de achttiende eeuw tot heden om beter inzicht te krijgen in hedendaagse constructies van mannelijkheid en vrouwelijkheid.

Elke dialoog met een tekst vertrekt vanuit een andere lezer en die lezer activeert een ander deel van het betekenispotentieel van een tekst, afhankelijk van haar of zijn lezershorizon (Jauß). Wie Bellamy ‘nationalistisch’ leest, zal daarbij uiteraard tot een andere appreciatie van het werk komen. De negentiende-eeuwse interpretatie van Bellamy laat dit mooi zien. Busken Huet plaatst Bellamy op het schild van nationale helden, als iemand die vooraan moet staan in ‘de rei der vaderlandsche dichters van den nieuwen tijd’ (Busken Huet, 1884, p. 12). Hij beschouwt de vaderlandslievendheid van de dichter als een vooruitwijzing naar het nationalisme van de eigen tijd. Bellamy's strijdbaarheid als patriot en hart van ‘oud-nederlandsche onverschrokkenheid’, zoals uitgedrukt in zijn *Vaderlandsche Gezangen*, maken hem tot een voorbeeld voor de negentiende-eeuwse letteren (Busken Huet, 1884, p. 36).

Mijn eenentwintigste-eeuwse lezing van het werk van Ockerse-Kleijn en Bellamy is veeleer ‘post-nationalistisch’ en ‘post-militaristisch’. Mijn biografie houdt daar zeker verband mee. Geboren in 1978, behoor ik tot

de eerste generatie van Nederlandse naoorlogse niet-dienstplichtigen. Vanwege mijn betrokkenheid bij de vredesbeweging en mijn identificatie met antimilitarisme en pacifisme zal ik het werk van de achttiende-eeuwse dichters bovendien lezen op basis van een verwachtingshorizon die gevormd is door het werk van o.a. Tolstoi, Bart de Ligt, Henriette Roland-Holst en anti-oorlogsverzen van hedendaagse politieke dichters. Die leeservaring kleurt mijn lezing van de achttiende-eeuwse poëzie, waarbij een gevoel van afstand tot militair en nationaal denken bepalend is, evenals een bezorgdheid over de hedendaagse militarisering van de samenleving.

Mijn dialoog met het werk van Bellamy en Ockerse & Kleijn is tegelijkertijd verbonden met een bredere verwachtingshorizon die zal overlappen met die van generatiegenoten. Sinds de late jaren zestig is er in Nederland sprake van een distantie in de publieke opinie ten opzichte van het militaire apparaat (Vuijsje, 2023). Vechten is iets voor de militaire ‘ander’ (de soldaat), niet iets voor gewone burgers. De dienstplicht is inmiddels afgeschaft (of eigenlijk: opgeschort), waarmee die afstand tussen burger en oorlogsvoering institutioneel verder is vergroot. Verschillende recente ontwikkelingen hebben echter gezorgd voor een verandering in die houding en maken een nieuwe toenadering tussen burger en militair mogelijk. Het veiligheidsdiscours dat sinds 9/11 is opgekomen heeft die ontwikkeling zeker in de hand gewerkt. Jarenlang waren we gewoon aan door de straten paraderende soldaten, met name in de nasleep van de aanslagen in Parijs – dat alles onder het mom van (een gevoel van) ‘veiligheid’. Ook in de Nederlandstalige populaire cultuur is er recent sprake van een herleving van militair heroïsme, zoals blijkt uit een televisieserie als *Hoogvliegers* (EO, 2020), die het resultaat is van een nauwe samenwerking met het Nederlandse ministerie van defensie. De persoonlijke beslommeringen van de soldaat worden in dergelijke series vaak direct verbonden met hun militaire acties, zodat herkenbaarheid van hun leefwereld wordt bevorderd.

Hedendaagse films en series over militairen maken deel uit van mijn verwachtingshorizon, maar dat geldt uiteraard ook voor nieuwsmedia en hoe die hedendaagse oorlogen in beeld brengen. De publieke beeldvorming rond de oorlog in Oekraïne geeft sinds 2022 misschien wel een laatste zet wat betreft de rehabilitatie van ‘de militair’ in Nederland. Zoals in veel andere EU-lidstaten is er in het land een brede steun voor militaire steun aan Oekraïne, zelfs (of juist) in progressieve en voordien antimilitaristische kringen.²⁰ In de publieke opinie is er sprake van een sterke neiging tot identificatie met de Oekraïense burger-soldaat. In de berichtgeving over Oekraïne wordt bijvoorbeeld stevast niet alleen de vrijheid benadrukt waarvoor de Oekraïners vechten, maar ook de vrije wil van burgers om te

vechten (Bieseman et al, 2023). Oekraïense burgers zouden veelal uit eigen beweging de wapens ter hand nemen en zich bij het leger melden als soldaat.²¹ Opvallend afwezig in de berichtgeving is het verzet tegen de algemene mobilisatie, die een dwang tot vechten inhoudt voor elke meerderjarige Oekraïense man. Het feit dat veel Oekraïense mannen zich schuilhouden in andere landen, mogelijk om aan de algemene mobilisatie te ontkomen, wordt in het Westen nauwelijks waargenomen.²² Ook de vervolging door de Oekraïense staat van pacifisten en andere gewetensbezwaarden die weigeren te vechten, komt in onze media nauwelijks in beeld.²³ Welke positie men ook inneemt in deze discussie, onmiskenbaar is er hier een onopgeloste spanning tussen de vermeende vrijwilligheid van de vechtende Oekraïense burger-soldaten en de feitelijke dwang tot vechten die achter die bereidheid tot zelfopoffering verscholen ligt.

In het licht van die actualiteit is er naar mijn mening een zinvolle dialoog vanuit het heden met achttiende-eeuwse strijdlyriek mogelijk. Ze houdt niet alleen de vermeende wereldvreemdheid van het patriottisch-militaire idioom in de sentimentalistische lyriek kritisch tegen het licht, maar ze maakt ook dat we vergelijkbare breuklijnen in het heden kunnen herkennen en historisch kunnen duiden. De idee van de burger-soldaat die uit eigen motivatie de wapens zou opnemen tegen een vijand is immers geen vrijblijvend ideaal. Ze is deel van een propagandistisch discours dat een militarisering van de samenleving voor ogen had, en heeft. De dialoog met gedichten als deel van dergelijke propaganda in de achttiende eeuw kan ons helpen te begrijpen hoe dat militaristisch discours tot op de dag van vandaag onze blik op oorlogsvoering bepaalt.

Conclusie

Uit het bovenstaande kunnen we concluderen dat de patriottische strijdpoezie van Kleijn & Ockerse en Bellamy ontstaan is vanuit een transnationale dialoog met vakbroeders uit het Duitse taalgebied, Gleim en Lavater in het bijzonder. Ook kunnen we spreken van een bredere dialoog op basis van de intertekstuele relaties tussen de gedichten van de twee Nederlandstalige dichters en het werk van denkers als Abbt en Zimmermann. De teksten zijn ontstaan in wisselwerking met een achttiende-eeuwse verwachtingshorizon die veel breder is dan enkel de literaire verwachtingen van toenmalige lezers ten opzichte van lyriek. Behalve als experiment met het nieuwe genre van het in eenvoudige taal opgestelde vaderlandslievende 'oorlogslied' kunnen de gedichten van Kleijn-Ockerse en Bellamy immers beschouwd worden als teksten die in dialoog treden

met een breder politiek en militair discours. Die intertekstuele dialoog tussen patriottische dichters en militaire traktaten legt opvallende breuklijnen bloot in de teksten: de stemmen die ze laten klinken, spreken elkaar immers deels tegen. De spagaat tussen vrijheid en militaire onderwerping laat dit het meest duidelijk zien. In dat opzicht zijn de gedichten wel degelijk (her)lezenswaardig. Het gaat hier naar mijn mening niet slechts om 'opgewonden operettegeschal' (Buijnsters, 1994, p. 6), maar ook om boeiende reflecties op de vraag wat strijd, vrijheid en vaderlandsliefde inhouden in een samenleving waarin burgers zich in toenemende mate met het militaire apparaat identificeren.

Noten

1. In een van de voorgangers van dit themanummer, het nummer over 'Buitenlandse literatuur in het "Nederlandse" literaire systeem' van *TNTL* 128.3/4 (2012), komt het begrip wel terloops aan de orde, maar eerder op een vrijblijvende manier. Het functioneert nergens als centraal concept in de analyse. De enige uitzondering is misschien Bettina Noak, die het heeft over de 'culturele dialoog', waarbij zij lijkt aan te leunen bij het werk van Stephen Greenblatt dat in haar inleiding vermeld wordt (Noak, 2012, p. 361).
2. Greenblatt beschouwt literatuur als 'one of the places in which [a culture] gets shaped and transmitted and empowered and questioned as well as represented and expressed.' Geciteerd naar Pieters, 2011, p. 43.
3. De idee van een 'transnationale dialoog' wordt hier gebruikt in relatie tot de rol van auteurs als bemiddelaars in de uitwisseling van literaire opvattingen over taalgrenzen heen. Zie ook: Bloemendal et al., 2023, p. 22.
4. Er zijn echter nog verschillende andere namen te noemen, zoals die van Johann Peter Uz. Dienst gedicht 'Der Patriot' inspireerde Bellamy tot 'De Patriot' (Bellamy, 1782-1783, pp. 97-100).
5. Deze dichtbundel kwam volgens Swildens tot stand onder invloed van o.a. Karl Wilhelm Ramler die hij in Berlijn ontmoet zou hebben (Spoelstra, 1931, pp. 104-105).
6. Over Uz en Weisze, zie Nijland, 1917, II, p. LXXXV-LXXXVI.
7. 'Genoeg, mijn Vaderland! ik heb voor u gezongen! / 'k Leg nu m ijn ted're lier, aan uwe voeten, neêr!' (Bellamy, 1785b, p. 149) en 'Genug hab ich Dir nun gesungen, Mein herzgeliebtes Vaterdland! / [...] Nun leg ich meine Leyer nieder, [...]'. ' 'Lied des Schweizerliederdichters', in Lavater, 2008, p. 69).
8. In een brief aan Kleijn die is afgedrukt in zijn *Gezangen* (1785) geeft hij aan dat hij in 1781 het werk van Gleim nog niet kende, waarmee hij impliciet aangeeft dat dit in het jaar van schrijven (1785) wel het geval geweest moet zijn. Vgl. Bellamy, 1785a, p. XII. Nijland vermoedt dat Bellamy in 1782 de patriottische verzen van Gleim door Kleijn leerde kennen. Vgl. Nijland, 1917, I, p. XXVIII. Zie ook Hoeksma, 1903, pp. 66-67.

9. 'Und streit' [ich], ein tapfrer Grenadier/ Von Friedrichs Muth erfüllt! / Was acht ich es, wenn über mir / Kanonendonner brüllt' (Gleim, 1882, p. 7).
10. 'Al bliksemt de onwêers-wolk; de moed/ Ontzinkt den Seraph niet. –/ Hij treedt, met onvertsagden voet,/ Waar hem zijn God gebiedt!' (Kleijn & Ockerse, 1785-1786, I, p. 6).
11. Weliswaar gaat het hier om Willem van Oranje, maar dat de glorificatie van diens telg, stadhouder Willem V, in deze woorden meeresoneert lijkt wel duidelijk.
12. 'Regtvaardigt ons onschuldig lot,/ Door Ed'len helden-moed; –/ En reinigt dan, vóór Neêrlands God, / Uw' arm in 's vijands bloed! – ' (Kleijn & Ockerse 1785-1786, I, 7).
13. 'Wir kommen; zittre! Deinen Tod / Verkündigt Roß und Mann! / Wir kommen, unser Kriegesgott,/ Held Friedrich, ist voran!' (Gleim, 1882, p. 13). Zie ook: Blitz, 2000, pp. 272-273. Ik ben het dus zeker niet eens met Hoeksma, die opmerkt dat Kleijns patriottische verzen 'minder luid' van toon en 'nobeler' zouden zijn dan die van Bellamy (Hoeksma, 1903, p. 66).
14. Lavaters *Über die Physiognomische Fragmente* (1775-78) verscheen in 1780-83 in Nederlandse vertaling. Zoals Nijland aangeeft moet Bellamy hier al snel kennis van hebben genomen, zoals blijkt uit verwijzingen naar de tekst in het dagboek van Bellamy. Zie Nijland, 1917, II, p. LXV.
15. *Staatkundige verhandeling over de noodzakelykheid eener wel ingerigte burger landmilitie* (z.p./z.j.). Zie: Klein, 1995, pp. 167-171.
16. Zoals Klein aangeeft is het citaat ontleend aan Edward Montagu en overgenomen in Nederlandse vertaling uit Simon Styls *Opkomst en bloei* (1774): Klein, 1995, p. 168 (n. 3).
17. Toch is een directe invloed ook niet geheel uit te sluiten. Zo verscheen er wel een Nederlandse vertaling van Abbt's *Vom Verdienste* (*Over de verdienste*, Utrecht, Van Paddenburg, 1777). Ook verscheen er in Amsterdam een Franse vertaling van Zimmermanns boek over de vaderlandsliefde (*De l'orgueil national*, Amsterdam: Revius, 1769) en Nederlandse vertalingen van verschillende andere werken van zijn hand.
18. En ook bij Kleijn & Ockerse, zoals in de volgende versregels uit het negende 'Lied': 'Mijn Vaderland! gij eischt uw vrijheid/ Van onzen arm – gij eischt ons bloed! – ' (Kleijn & Ockerse, 1785-1786, II, p. 30).
19. Zoals ik in een ander artikel heb laten zien is er in de *Vaderlandsche Gezangen* sprake van een paradox tussen het sterven en leven voor de vrijheid (Van der Haven, 2014). Ze komt bijv. tot uitdrukking in de volgende wens uit het gedicht 'De vaderlandsche jongeling': 'Ach! kon mijn dood, voor 't Vaderland/ Een veilig leven zijn!' (Bellamy, 1783-1784, p. 29).
20. Bijv. binnen GroenLinks, een fusiepartij waarin twee pacifistische partijen opgingen (PSP & EVP) en die nu fervent voorstander is van wapenleveringen aan Oekraïne.
21. Westerse media berichten veel over de 'teraborana', de territoriale strijdkrachten die ingericht zijn om vrijwillige civilisten in te zetten in de oorlog en die zou bestaan uit meer dan 100.000 vrijwilligers, zie: <https://global->

- news.ca/news/8727949/behind-the-lines-kyiv-territorial-defence-force-ukraine/
22. Naar een voorzichtige schatting van de Duitse organisatie Connection e.V. uit 2022 gaat het zeker om 145.000 mannen, alleen al in de EU, zie: <https://de.connection-ev.org/article-3608>. Het Nederlandse actualiteitenprogramma Nieuwsuur bracht op 18 september 2023 een eerste item over het onderwerp: https://www.npostart.nl/nieuwsuur/18-09-2023/VPWON_1343744
 23. Zie voor een overzicht de website van het Europees Bureau voor Gewetensbezwaarden: <https://ebco-beoc.org/ukraine>

Bibliografie

- Abbt, Th. (1761), *Vom Tode für das Vaterland*. Friedrich Nicolai.
- Bellamy, J. (1782-1783). *Vaderlandsche Gezangen, van Zelandus*. Van Vloten.
- Bellamy, J. (1784). *Leerrede voor het volk van Nederland, naar Nehemia IV, vs. 14-17*. Holland.
- Bellamy, J. (1785a). *Gezangen*. A. Mens Jansz.
- Bellamy, J. (1785b). *Vaderlandsche Gezangen, van Zelandus*. A. Mens Jansz.
- Biesemans, S., De Brabander, L. & Van der Haven, K. (2023, 3 februari). Waarom een andere vredespolitiek nodig is: 'Alle deserteurs en gewetensbezwaarden verdienen onze steun'. *MO**. Geraadpleegd van <https://www.mo.be/opinie/lle-deserteurs-en-gewetensbezwaarden-verdienen-onze-steun> op 28 september 2023.
- Blitz., H.-M. (2000). *Aus Liebe zum Vaterland: Die deutsche Nation im 18. Jahrhundert*. Hamburg Edition.
- Bloemendal, J., et al. (2023). Introduction. In: C. van der Haven et al. (Red.), *Literature without Frontiers: Transnational Perspectives on Premodern Literature in the Low Countries, 1200-1800* (pp. 1-27). Brill.
- Burgdorff, W. (1998). Nationales Erwachen der Deutschen nach 1756: Reichisches gegen territoriales Nationalbewußtsein. Imitation eines Schweizer Vorbildes oder Inszenierung des kaiserlichen Hofes? Geraadpleegd van <https://publikationen.ub.uni-frankfurt.de/frontdoor/index/index/year/2008/docId/10109> op 25 september 2023.
- Busken Huet, C. (1884). *Litterarische Fantasien en Kritieken (vier en twintigste deel)*. H.D. Tjeenk Willink.
- Dudink, S. (2014). 'Gespiegeld in glinsterend heldenstaal / verslikt in een pennemes. Jacobus Bellamy en de mannelijkheid van de dichter. In Andeweg, A. & L. Wesseling (Red.). *Wat de verbeelding niet vermag. Essays bij het afscheid van Maaïke Meijer* (pp. 100-104). Vantilt.
- Gleim, I.W.L. (1882). *Preussische Kriegslieder von einem Grenadier*, Red. A. Sauer. Henninger.

- Herrmann, H.P. (1996). Individuum und Staatsmacht: Preußisch-deutscher Nationalismus in Texten zum Siebenjährigen Krieg. In Herrmann, H. P. & Blitz, H.-M., *Machtphantasie Deutschland: Nationalismus, Männlichkeit und Fremdenhaß im Vaterlandsdiskurs deutscher Schriftsteller des 18. Jahrhunderts* (pp. 66-79). Suhrkamp.
- Im Hof, U. (1983). *Die Entstehung einer politischen Öffentlichkeit in der Schweiz. Band 1: Struktur und Tätigkeit der Helvetischen Gesellschaft*. Verlag Huber.
- Jauß, H.-R. (1969). *Literaturgeschichte als Provokation der Literaturwissenschaft*. Konstanzer Universitätsverlag.
- Jürgens, H. & Leemans, I. (2008), Waar is Schills hoofd gebleven? Nederlands-Duitse uitwisseling in de lange achttiende eeuw. *De Achttiende Eeuw*, 40(1), 5-13.
- Klein, S.R.E. (1995). *Patriots Republikenisme: Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)*. Amsterdam University Press.
- Kleijn, J.P. & Ockerse, A. (1785-1786). *Krijgs-liederen*. 3 dln. G.T. van Paddenburg.
- Kloek, J.J. (1991). Receptie. In: Van Peer, W. & Dijkstra, K. (Red.). *Sleutelwoorden: Kernbegrippen uit de hedendaagse literatuurwetenschap* (pp. 144-150). Garant.
- Kloek, J.J. (1993). Van receptie-esthetica naar leescultuur – en terug? *Forum der letteren*, 34(4), 242-254.
- Lacher, R.F. (2017). *“Friedrich, unser Held”: Gleim und sein König*. Wallstein.
- Lavater, J.C. (2008). Schweizerlieder. In: id., *Ausgewählte Werke in historisch-kritischer Ausgabe. Band I/1 Jugendschriften 1762-1769* (pp. 315-376), ed. Bettina Volz-Tobler. Neue Zürcher Zeitung.
- Nijland, A. (1917). *Leven en werken van Jacobus Bellamy (1757-1786)*. 2 dln. Brill.
- Noak, B. (2012). Kennistransfer en culturele differentie: Abraham Rogerius en zijn *Open deure tot het verborgen heydendom* (1651). *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde*, 128(3/4), 350-364.
- Pieters, J. (2011). *Historische letterkunde vandaag en morgen*. Amsterdam University Press.
- Pieters, J. (2013). *Op zoek naar Huygens: Italiaanse leesnotities*. Poëziecentrum & KANTL.
- Spoelstra, H.A.C. (1931). *De invloed van de Deutsche letterkunde op de Nederlandsche in de tweede helft van de 18^e eeuw*. Paris.
- Swildens, J.H. (1779). *Bardietjes. (Een nieuwe soort van gedichtjes)*. Willem Holtrop.
- Stookman, E. (1994). *The Faces of Physiognomy: Interdisciplinary Approaches to Johann Caspar Lavater*. Camden House.
- Van der Capellen tot den Pol, J.D. (1981). *Aan het volk van Nederland*, Red. W.F. Wertheim en A.H. Wertheim-Gijse Weenink. Eureka.
- Van der Haven, K. (2014). De lier als wapen. Dichten, doden en (ver)zwijgen in Bellamy's *Vaderlandsche Gezangen* (1782-1783). *Spiegel der Letteren*, 56(1), 3-26.

- Van der Haven, K. (2023). Spaar de roede niet! Joost Kloek (1943-2022): dixhuitiemist, pionier en inspirator voor het historische lezersonderzoek. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 138(4), 360-366.
- Van Wissing, Pieter (2006). 'Joannes Petrus Kleijn 1760-1805, dichter en raadsheer. In: *Biografisch Woordenboek Gelderland*, red. C.A.M. Gietman et al., dl. 5, pp. 73-76. Verloren. Geraadpleegd van https://www.biografischwoordenboekgelderland.nl/bio/5_Joannes_Petrus_Kleijn
- Vuijsje, H. (2023). *Wij waren geen soldaat. Het leger was voor losers*. Walburg Pers.
- Vulto, R. (2021). *Singing Communities. Politics of Feeling in Songs of the Dutch Revolutionary Period (1780-1715)*. Ongepubliceerd proefschrift. Universiteit Gent.
- Winter, M. (2005). *Untertanengeist durch Militärpflicht? Das preußische Kantonssystem in brandenburgischen Städten im 18. Jahrhundert*. Verlag für Regionalgeschichte.
- Zimmermann, J.G. (1760). *Von dem Nationalstolze*. Heidegger und Compagnie.

Over de auteur

Kornee van der Haven (PhD Universiteit Utrecht, 2008) is hoofddocent aan de Universiteit Gent op het terrein van de vroegmoderne Nederlandse letterkunde. Hij publiceert over de Nederlandse en Duitse literatuurgeschiedenis van de 17de en 18de eeuw, met een focus op de verwevenheid van politiek en literatuur, literatuur en geweld en de identiteitsvormende werking van literatuur. De vroegmoderne lyriek en het theater zijn de belangrijkste zwaartepunten in zijn onderzoek. Hij zit in de stuurgroep van de Group for Early Modern Studies (UGent) en is co-directeur van de onderzoeksgroep Thalia, een samenwerking tussen literatuur- en theaterwetenschappers aan de UGent en de VUB.